

o pomalo zaboravljenoj studiji Jacquesa Attalija o bučnom, što danas »podsjeća na ideju subverzije«, o neizostavnim pojmovima dekonstrukcije i razlike u djelu Jacquesa Derridaea te o Rancièreovoj »estetici političkog« (demokratskog) kao »podjeli osjetilnoga« (koje pripada svima). Ovo poglavlje Sunajko završava tekstem o suvišnom, od Hegelove riječi o umjetnosti kao »suvišku« do slučaja asimetrije u suvremenoj arhitekturi.

Ovdje bih da naznačim neke dileme koje su me pratile dok sam čitao *Estetiku ružnoga*. Harmonija pripada svijetu reda, stabilnih vrijednosti, uređenom svijetu, svijetu mrtvih. Nasuprot njoj su nered, disharmonija i buka, koji pripadaju promjeni, pobuni i životu, životnoj promjeni. Ali tko određuje što je lijepo? Jesu li to urodene ideje (priroda, odnosno prirodni osjećaj za lijepo), ideje kao ideologija i njeni ideali ili pak usvojene ideje (društvene konvencije) i ukupno kultiviranje (obrazovanje), u koje spada i estetski odgoj. Nasuprot mojem idealističkom stajalištu »estetičkog objektivista«, Sunajko je bliži promatranju umjetničkog djela kao društvene pojave, pri čemu je umjetnost u vezi s političkim (što je Sunajkov primarni filozofski interes, uvjerljivo demonstriran u Sunajkovoj ranije objavljenoj knjizi *Metafizika i suverenost* iz 2015. godine), a što nužno vodi u relativiziranje pojma estetske vrijednosti te umjetnost i njene vrijednosti promatra kao proizvod (u Sunajkovom slučaju ne nužno vladajuće) ideologije. Da je umjetnost u suglasju sa dominantnom ideologijom potvrđuje i naše vrijeme, u kojem su gotovo potpuno iščezli pojmovi vrijednosti, vječnosti i vječne vrijednosti. Vječnost je vječnost ljudskog bića, vječnost vrijednosti vječnost njegovih vrijednosti. Ova tvrdnja potvrđuje da vrijednosti nastaju i postoje u sklopu određene ideologije, što je uvelike točno, premda pritom treba imati na umu da velika djela ostaju sačuvana usprkos progonima i uništenjima vladajuće politike i neprijateljskom stavu cjelokupne ideologije (kao lijep primjer može poslužiti povijest Homerove *Ilijade* i *Odiseje*), pa su ona trans-ideološka, jer ljudi imaju osjećaj za vrijedno koje reprezentira njih same i zato ono vrijedno ima dublju zasnovanost, odnosno temelji se u samom bivanju bića.

Na kraju svoje knjige Goran Sunajko na dvije stranice pravi lapidarni »Zaključak«, neku vrstu sažetka, a upravo od tog kraja može čitatelj započeti svoje putovanje u ovu provokativnu studiju, i to tako da Sunajkove na jednom mjestu okupljene ključne teze okrene u pitanja i da otuda krene na putovanje kroz ovu knjigu. Naći će mnoge zanimljive odgovore koji će ga i samog odvesti pred pitanja o ružnom i estetskom. Knjiga je provokativna i za samog autora jer i njemu samom otvara

nova pitanja, kako o povijesti ružnog, tako i o tome što je ružno u naše vrijeme. *Estetika ružnoga* Gorana Sunajka dobro je i zanimljivo napisana knjiga, a rekao bih i nužna knjiga u razumijevanju prirode umjetnosti kao estetske istine. I ne samo u razumijevanju umjetnosti, nego u shvaćanju svekolikog bivanja. Goran Sunajko na jednom mjestu citira Coco Chanel (sic!) i njenu misao: *da bi se bilo nezamjenjivim, mora se uvijek biti različitim* (str. 194). Drago mi je da je Sunajko u svojoj studiji bio temeljit i precizan, što je prvi zadatak filozofijskog elaboriranja problema, da bi tek potom težio i vlastitosti. I još nešto, što ovdje svakako želimo posebno istaknuti, Goran Sunajko je vrlo skrupulozan autor, koji se odgovorno odnosi prema svim relevantnim izvorima, a nikada ne zanemaruje ni ona djela koja pripadaju njegovoj vlastitoj misaonoj tradiciji i sredini. U tom pogledu spada među najbolje mlade autore u Hrvatskoj (kao što su Hrvoje Jurić, Mario Kopic, Tomislav Krznar i Marija Selak, da navedem samo neke), čija briga o filozofiji i njihova osobna filozofska nastojanja zaslužuju svaku pohvalu.

I na kraju: u opisu (prepričavanju) književnog djela lako može izmaći magija, ono estetsko samog djela, u iznošenju (ekspliciranju) osnovnih teza filozofskog djela ne može dovoljno detaljno biti predstavljena složenost filozofske argumentacije i izvedbe. Zato se djelu treba vratiti. Zato je i ovaj prikaz nadasve poziv na čitanje djela *Estetika ružnoga* Gorana Sunajka.

Predrag Finci

Ivan Markešić (ur.)

Čovjek i smrt

**Teološki, filozofski,
bioetički i društveni pristup**

**Institut društvenih znanosti
Ivo Pilar, Hrvatsko katoličko
sveučilište, Udruga Posmrtna
pripomoć, Zagreb 2017.**

Misterij smrti oduvijek je pokazivao neizvjesno stanje svakog mislećeg bića pred tom tjeskobnom stvarnošću života. Svaki unilateralni pokušaj obrazloženja zagonetne dimenzije

smrti unaprijed je osuđen na površnost. Ovaj zbornik radova na temu *Čovjek i smrt* pokušaj je dubljeg i cjelovitijeg shvaćanja onog čemu nitko izmaći neće – smrti. U tome se nalazi prva vrijednost zbornika jer nastoji interdisciplinarno (teološki, filozofski, medicinski, bioetički i društveno), ali i interkonfesionalno (židovski, katolički, pravoslavni, islamski, evangelički, adventistički) pristupiti toj multotrpnoj tematici.

Pod glavnim uredništvom Ivana Markešića u zborniku je skupljeno 29 priloga raznih autora raspoređenih u 7 (inter)disciplinarnih područja s uvodnim odjeljkom posvećenim zagrebačkoj Posmrtnoj pripomoći čija je 85. obljetnica utemeljenja bila povod organiziranja skupa »Čovjek i smrt«, održanog od 14. do 16. rujna 2016. godine u Zagrebu, Klovićevim dvorima, na temelju kojega je nastao ovaj zbornik. Već je u samom predgovoru glavni urednik naglasio nakanu skupa, a sastoji se u tome da se kroz razne discipline pridonosi »početku procesa *detabuizacije*« smrti pred kojom svaki govor daje tek ovu spoznaju: »smrt je velika tajna, neodgonetnuta zagonetka, osobni doživljaj koji do sada nitko nije uspio prevladati niti o njemu izvijestiti« (str. 10).

Uvodni odjeljak zbornika napisao je Boris Kozjak pod nazivom »Posmrtna pripomoć, Zagreb, Gajeva 29. Povijesno-društveni aspekti (u povodu 85. obljetnice osnutka)«. Autor daje opsežan povijesni okvir Udruge (osnovana je 26. kolovoza 1931.) i načela koja ocrtava pojmovima ljubavi prema bližnjemu te rada za opće dobro, što pretpostavlja i pravo njezinih članova na dostojan posljednji ispraćaj. Upravo poštivanje tih načela omogućilo je ostvarenje dugovječnosti Udruge. Po autoru, u vremenu osnivanja vladala je ekonomska kriza zbog sloma Prve hrvatske štedionice i uništenja srednjeg sloja. Stoga je učlanjivanjem u zadrugu mnogima značilo osiguranje »barem posljednjeg ispraćaja dostojnog čovjeka« (str. 32). Suradnja s mnogim tadašnjim listovima i organizacijama pridonijela je proširenju i uspješnom djelovanju zadruge. Ovaj je rad obogaćen raznim nekadašnjim oglasnim i grafičkim podacima o preminulim članovima. Kroz članak je jasno vidljivo da je Udruga, unatoč raznim političkim, ekonomskim i društvenim izazovima, relativno uspješno ostvarivala svoje funkcionalističko poslanje koje je nošeno snažnom poslovnom etikom s naglaskom na prepoznavanju potreba stanovništva i na zadovoljstvu s uslugama, a to daje pozitivnu perspektivu njezinom daljnjem radu.

Prvi interdisciplinarni prilog iz *Teološkog pristupa* tematici rad je Ante Vučkovića pod naslovom samog zbornika »Čovjek i smrt«. Vučković jasno obrazlaže odnos pojedinaca ili skupine prema smrti. Tako Sokratov od-

nos prolazi kroz trostruko moguće shvaćanje smrti kao potpunog uništenja, promjene ili pak svojevrsne seobe duše. No, za Sokrata je smrt, prije svega, dobitak zbog činjenice da je nalik na iskustvo najboljeg sna, a opet je stanje bez snova u kojem mrtvac niti osjeća niti vidi stanje u kojem se nalazi. Stoga, Sokrat ne shvaća trenutak smrti kao priliku za očajavanje. Analizirajući Isusov odnos prema smrti, autor naglašava kako je, poput Sokrata, Isusov odnos prema smrti obilježio zapadni svijet. Isus je cijeli svoj život doživljavao kao pripremu za smrt, a u toj se pripremi susretao sa smrću drugih, ali i s buntovnim reakcijama svojih učenika. U vlastitoj je smrti vidio vrhunac ispunjenja svojeg poslanja kao vršenja Očeve volje i prilike za otkupljenje cjelokupnog ljudskog roda jer se kroz njegovu smrt i uskrsnuće za kršćane ostvario »epohalan događaj u kojem se dogodila smrt smrti« (str. 74). Nadalje, događaj Isusa Krista postaje uzor mnogima, poput sv. Franje Asiškog koji svoju smrt upravo proživljava unutarnjim Kristovim stavom blagoslova i opraštanja. Kod dvojice filozofa – Heideggera i Levinasa – autor nalazi zanimljiv pogled na smrt. Kod prvoga je tubitak kroz smrtnu diktaturu oslobođen raznih tereta. Ta smrt izaziva tjeskobu kao temeljnu emotivnost »kojom se tubitak odnosi prema sebi samom i svojoj ništavnosti« (str. 78). Unatoč toj tjeskobi, smrt kao moja najvlastitija mogućnost postaje način postojanja, a ne prestanak života. Za Levinasa je smrt veliko nepoznato koje nas stavlja u stanje neznanja nadolazećega. Stoga nas stavlja u položaj nemoći, tjeskobe, neznanja i gubitka svih vitalnih struktura kojima smo upravljali do tog trenutka. Zaključno, smrt se ovdje shvaća kao nešto posve drukčije. Smrt poziva na osobni čin kojim se pojedinac mora suočiti »s utjehom da smrt nije tako strašna ako je bilo smisla zbog kojega se isplatilo živjeti« (str. 81).

U prilogu pod naslovom »Smrt nije definitivna kraj. Psihološko-duhovni pristup« Mijo Nikić promatra smrt kao sudbinu čovjeka ranjenog grijehom. Polazeći od psiholoških promišljanja Elisabeth Kubler-Ross, autor opisuje smrt kao zastrašujući događaj koji izaziva univerzalnu tjeskobnu i strašnu reakciju kod svih. Unatoč visokom razvoju znanosti, samo umiranje postaje »jezivije, usamljenije, nekako više mehaničko, depersonalizirano i dehumanizirano« (str. 84). Doživljaj smrti obično se, sukladno teoriji Kubler-Ross, odvija kroz pet stadija: *negiranje* objektivne stvarnosti blizine smrti; *osjećaj* ljutnje, bijesa i ogorčenosti; *pogađanje* kojim se pokušava odgađati taj sudbinski događaj; *depresija* zbog osjećaja gubitka svega; na kraju *prihvatanje* onog što je neizbježno. U svjetlu ljudske mudrosti, autor smatra kako razna mišljenja o smrti

»...izražavaju ljudsku nemoć da se čovjek sa smrću ozbiljno suoči i hrabro je nadvlada. Ljudska mudrost nema uvjerljivog odgovora na strah od smrti.« (Str. 87.)

Iz perspektive metafizičke antropologije i kršćanske objave, smrtni čas trenutak je poziva na odricanje od sebičnih stavova kojima je život bio obilježen. Na taj način, ostvaruje se kroz smrt svesvjetsko stanje čovjekova duha. Autor završava svoja promišljanja kršćanskom nadom kojom se može govoriti o smrti ne kao kraju, već kao prijelazu u vječno postojanje.

Kratak i jezgrovit prilog Dubravka Habeka pod naslovom »Perinatalna smrt i krštenja u pogibelji« iskustveno, povijesno i sakramentalno prikazuje osjetljivo razdoblje ljudskog života u kojem se može dogoditi pomor trudnice, roditelje, nerođena djeteta ili pak novorođenčeta. Povijesno gledano, takva smrtnost često je povezana ili s nekom pandemijom ili s nedovoljnom stručnošću, što se u novije vrijeme, zahvaljujući razvoju medicine, događa u manjem postotku. Ti trenuci životne pogibelji uvijek su bili praćeni sakramentalnom brigom Katoličke crkve koja je često delegirala primalje za podjeljivanje sakramenta krštenja. Sakrament se onda dodjeljuje antenatalno, peripartalno, ili pak postpartalno, nakon čega slijedi redovita procedura prema župnom uredu. Autor potkrepljuje svoje promišljanje zanimljivim izvorima kroz razna povijesna razdoblja i mjesta.

Naslov priloga Porfirija Perića »Iz smrti u život – život u Crkvi kao jedini način nadilaženja straha od biološke smrti« već po sebi ističe tezu kojom je prožeto autorovo promišljanje. Naime, čovjek kao biće zajedništva nalazi temeljno ispunjenje kojim pobjeđuje biološku smrt upravo u Crkvi koja ga vodi u Carstvo Božje. Po autorovu mišljenju, biblijski izvještaj o stvaranju svjedoči o Božjoj bliskosti i dobroći prema čovjeku od samog trenutka stvaranja, što ga čini ne samobitnim bićem, već je u neprestanoj interakciji s Bogom i drugima. Svojim je padom čovjek upao u stanje smrtnosti koja je postala univerzalno iskustvo ljudskog roda. U svjetlu te biblijske istine, kršćanska antropologija prepoznaje dva oblika smrti: biološka smrt koja predstavlja razdvajanje duše i tijela i duhovna smrt koja označava gubitak zajedništva s Bogom. Takva je smrt prisutna čak i prije biološke. Da ne bi upao u takvu duhovnu smrt, čovjek je pozvan otkrivati izgublenu svijest o smrti: *memento mori*. Na to podsjećaju sakramenti krštenja i euharistije koji otvaraju put u Carstvo Božje kao trijumf Božje ljubavi nad smrću.

Znakovit i posebno zanimljiv prilog je Kotela Da-Dona pod naslovom »Smrt i duša – bioetika u židovstvu. Odnos judaizma prema tijelu i prema duši u starozavjetnim spisima Biblije,

u židovskome pravu i u rabinskoj literaturi«. Autor obrađuje općepoznate bioetičke teme u svjetlu bioetike židovskog nadahnuća, što predstavlja posebno bogatstvo zborniku. Izdvojimo neke od njih: smrt, duša, eutanazija, pobačaj, pogled na samoubojstvo, donacija organa, kremiranje. Smrt je prijelaz iz materijalnog u duhovni svijet u kojem opstoji beskonačan i božanski dio u čovjeku – duša. Vodi u svijet ugone gdje duša uživa Božansko svjetlo. Po židovstvu, život ima najvišu vrijednost. Stoga bolesnik zaslužuje svu brigu, a eutanazija ima jednaku težinu kao ubojstvo zdravog čovjeka. Glede pobačaja, zbog složenosti pitanja obično se pojedini slučajevi razmatraju kod rabina stručnjaka. No glavno je načelo jasno: »zabrana ubojstva fetusa [je] sadržana u zabrani krvoprolića« (str. 126), a osnovno načelo zabranjuje pobačaj »kad razlozi za njegovo zahtijevanje nastaju radi izbjegavanja novčanoga i društvenoga opterećenja« (str. 127), a ne iz zdravstvenog stanja majke ili fetusa. Kroz rad se svakako vidi da ne postoji temeljno ujednačeno načelo u postupanju s pitanjem pobačaja jer zahtijeva promatranje okolnosti, razloga i težine čina. Činom samoubojstva duša ne može niti naći mir niti dobiti počast. Premda se u židovstvu svaki dio tijela mora pokopati i premda postoji zabrana oskvrnjivanja tijela, donacija organa dopušta se utoliko ukoliko je organ žurno potreban za određenog primatelja, a nikako za »banku organa«. Židovski nauk kroz rabinsku literaturu jasno ističe da se pokojnika mora ukopati u zemlju, stoga je kroz povijest postojalo protivljenje običaju kremacije kao poniženja pokojnika, velikog grijeha i obezvređivanja vjere u uskrснуće mrtvih.

Enes Karić u svojem prilogu »Tematiziranje smrti u komentarima Kur'ana« predstavlja tradicionalnu, mističnu, pravnu, filozofsku, ezoteričnu i književnu percepciju smrti iz perspektive islamskog nauka. Ključna je ideja povratak Izvoru, tj. Bogu kroz iskustvo smrti kao radosnog sjedinjenja s Bogom. Iz pravne perspektive, autor tematizira nepovredivost tijela i grobnog mjesta kao i nasljeđivanje imovine pokojnika. Zemlja kao prostor gdje se čovjek rađa nakon izgonu iz Raja daje mu priliku da raste u novi život koji se događa kroz smrt kao veliko rađanje, odnosno odlazak u međuzavičaj.

Dalje, u duhu islamskog nauka, Mersad Krešić daje prilog pod naslovom »Čovjek i smrt u temeljnim islamskim vrelima«. Autor se bavi islamskim sintagmama i naukom Muhammeda o smrti. Smrt je trenutak povratka Gospodaru koji vodi u Džennet – Raj ili u Džehennem – Pakao, ovisno o načinu na koji je čovjek živio. Čeznja za dugim životom može baciti u stanje naslađivanja i nepromišljenog življenja koje smrt okonča. Stoga je

važno sjećanje na smrt koja u svakom trenutku vreba čovjeka. Kao i u prilogu Enesa Karića, smrt se ovdje shvaća kao promjenu stanja u kojem duša i dalje opstoji. Ta promjena odvija se kroz oslobodjenje od tijela, i kroz uvođenje u ono što nije čovjeku bilo otkriveno za života. Stoga valja plemenito živjeti, tako da bi novo rađanje kroz smrt bilo na ponovno oživljenje kao vječni boravak u Džennetu.

U prilogu »Biblijski Psaltir kao *ars moriendi*« Danijel Berković iznosi ključne momente pogleda na smrt u psalmima koji, po njegovu mišljenju, poučavaju vjernika o umijeću umiranja – *ars moriendi* – čija tematiziranja vuku svoje korijene iz 15. stoljeća, preko autora poput Erazma Roterdamskog. Susret sa smrću često nameće dva moguća stava: iščekivanje ili svijest o neumitnosti smrti, a sve pod utjecajem emocionalnih ili emotivnih reakcija. U biblijskom svijetu, smrt ili umiranje često je shvaćena kao jesen života. Doživljaj smrti nije uvijek stvar radosti nego i tjeskobe i anksioznosti. Unatoč tome, umirući je uvijek pun nade jer zna da ulazi u vječni Božji dom. Redovita područja smrti u Psaltiru često su opisana pojmovima: mjesto tišine, san, spavanje, sjena smrtna, zemlja zaborava itd.

U prilogu »'I smrti više neće biti': kristološki i eshatološki temelji adventističkog razumijevanja smrti i umiranja«, Darko Pirija iznosi četiri teološko-metodološke pretpostavke kao temelje za adventističko shvaćanje smrti i umiranja. Prva je teološke naravi, a bavi se pitanjem vječnog sukoba dobra i zla kao strukturirajuće poveznice u adventističkoj teologiji. Druga je metodološke naravi te gleda na čovjekov život iz eshatološke perspektive. Treća je epistemološke naravi, a odnosi se na »biblijski nauk o supostojanju nadvremenitog poretka i njegovu prožimanju povijesnog, vremenitog poretka« (str. 209). Zadnja se odnosi na biblijsko shvaćanje svetosti života kao dara Božjeg. Te četiri pretpostavke čine okosnice unutar kojih autor biblijski argumentira o pitanju porijekla čovjeka, milosti i pada zbog grijeha što uzrokuje smrt, Božjeg odgovora smrti u Kristovoj smrti i uskrsnuću kojim okonča vladavinu smrti i daje jamstvo konačnog kraja smrtnosti. Upravo to Kristovo jamstvo postaje apel na odgovornu skrb za umiruće i ožalošćene.

Zadnji prilog u teološkom pristupu tematici autora je Zorana Turze, pod naslovom »Povratak smrti u *redovito*. Teologija smrti Karla Rahnera«. Fenomen smrti gotovo uvijek izaziva bijeg, a u postmoderni ga se pokušava udaljiti iz funkcioniranja svakodnevice jer ne odgovara čovjeku napretka. Nakon analize Heideggerove teze o smrti kroz filozofiju *odozgo* u kojoj se može zaključiti da je smrt egzistencijalni fenomen prema kojem je čovjek uvijek usmjeren, a tubitak (čiji je karak-

ter stalna nezaključenost i nenamirenost) kao bitak pri smrti, autor dolazi do srži Rahnerove teologije smrti na koju je – po njegovu mišljenju – značajno utjecao Heidegger. Kod Rahnera su ključni sljedeći aspekti: univerzalnost smrti, hamartološka (povezanost s grijehom), kristološka (otkupiteljski susret s Ocem po Kristu) i milosna (preko sakramenata) dimenzija smrti, kozmološki doseg smrti zbog otkupiteljskog iščekivanja cijelog svijeta, te antropološka dimenzija koja ističe da se čovjek u punini ostvaruje kroz smrt. Prema tome, za Rahnera je smrt

»...aktivan ljudski čin u kojem on [čovjek] konačno realizira cjelokupni vlastiti život, odluke, emocije, ideje, ljubavi itd. U smrti čovjek konačno posjeduje sebe sama i aktivno se otvara smrti kao mogućnosti.« (Str. 234.)

Slijede dva priloga iz *Medicinskog pristupa*. Prvi je od Marijana Kirina pod naslovom »Kad srce stane i disanje prestane«. Autor smatra da je smrt uvijek neočekivani događaj bez obzira na zdravstveno stanje umirućeg. Danas je smrt preseljena u bolnice, za razliku od prijašnjih vremena kada su ljudi dijelili prostor s pokojnikom. Sve više raste stah i tjeskoba pred takvom blizinom zbog sveprisutnog pitanja značenja života. Zanimljiva je autorova konstatacija da suvremeno društvo više doživljava smrt kao patološko stanje nego kao prirodni i normalni dio života. Autor ističe nekoliko vrsta smrti: prirodnu, nasilnu, sumnjivu smrt, ili pak samoubojstvo, nesretan slučaj, obamrlost. U članku su jasno opisani razni medicinski postupci kod procesa umiranja, osobito kod kardiopulmonalne reanimacije. Drugi prilog, Elvire Koić, pod naslovom »Suicidalnost, beznađe i doživljaj gubitka smislenosti života«, bavi se egzistencijalnim pitanjima zbog kojih mnogi pred misterijem smrti upadaju u razne duševne poremećaje. Klinička praksa u susretu s (ne)postojanjem osjećaja smislenosti vrlo učinkovito može pružiti čovjeku potrebnu pomoć za nastavak života, posebice ako se čovjek bori sa suicidalnošću iz beznađa ili gubitka smisla života. Suicidalnost je uvijek povezana s brojnim (ne)svjesnim motivacijskim faktorima. Stoga bi jednodimenzionalni pristup bio neučinkovit i nedosljedan. Kroz cijeli se članak provlači jedna temeljna jednadžba koja glasi: beznađe + gubitak smisla života = suicidalnost.

Filozofski pristup temi donosi nam dva priloga. Prvi prilog autora Željka Pavića, pod naslovom »'Smrt je 'Meister iz Njemačke'«. Razumijevanje smrti u njemačkoj filozofiji egzistencije i filozofijskoj antropologiji XX. stoljeća«, odmah ističe nemoć i nekontrolu čovjeka nad životom i nad smrću, a samu smrt smatra nepredočivom jer je zbiljskija od svega zbiljskoga. Nadalje, pravi početak smrti nije prestanak bioloških funkcija, već je

smrt konstitutivan element života koji vodi iz neodređenosti života u određenost smrti. Dva temeljna shvaćanja određuju naš odnos: smrt kao neprivremena zbiljnost vodi k beznadnom fatalizmu sebegubitka, a smrt kao privremena zbiljnost otvara vrata nebeska svjetskih religija. Analizirajući Jaspersovo shvaćanje smrti kao granične situacije te Heideggerovo shvaćanje smrti kao mogućnosti nemogućnosti, autor zaključuje:

»Za filozofiju egzistencije smrt se vrlo skromnije reducira na jedno jedino, možda odlučujuće pitanje: *na koji način smrt su-konstituira moj bitak-u-svijetu?*, dakle onkraj svih pukih metafizičkih tlapnji o 'prekosvjetnome' životu, jer to (...) ne spada u sferu zbiljskoga ili mogućega iskustva.« (Str. 280.)

U drugom prilogu, autora Nenada Malovića, pod naslovom »'Smrt' u povijesti filozofije«, napominje se kako je čovjek misleće biće koje čini smrt predmetom njegovih promišljanja. U antičkoj filozofiji izdvaja tri razine shvaćanja smrti. Metafizičko-ontološka razina shvaća smrt kao raspad, odnosno promjenu elementa, dok je za metafizičko-religijsku razinu smrt odvajanje, tj. oslobođenje duše od tijela. Treća je razina egzistencijalna, u njoj je duša shvaćena materijalistički, a smrt je nešto što se prema Epikuru nas ne tiče. Pod utjecajem Platona i Aristotela, kršćanski i srednjovjekovni mislioci gledaju na smrt, s jedne strane, kao gubitak tijela ili kao prokletstvo zbog grijeha, a s druge strane, ističu besmrtnost duše kao supstancijalne forme tijela. Novi vijek nosi nekoliko shvaćanja, od iracionalnosti govora o besmrtnosti duše, odlaska duše iz tijela, prijelaza u drugi način postojanja do povratka iz tame u svjetlo s idejama reinkarnacije. U suvremenim gibanjima, autor aktualizira misli Jaspersa i Heideggera i s pravom zaključuje kako je nemoguće živom čovjeku upoznati smrt iznutra, ali može barem svojem životu dati smislenost nalazeći sidrište u apsolutnom Temelju.

U *Bioetičkom pristupu* tematici, prvi je prilog Marka Marinića i nosi naslov »Društvena percepcija (ne)opravdanosti nekih oblika namjernog izazivanja smrti«. U uvodnom dijelu autor ukratko iznosi argumente za i protiv triju problematika: smrtno kazne, pobačaja i eutanazije. O smrtnoj kazni provedeno je malo istraživanja, dok se o pobačaja dosta pisalo, više se o tome raspravlja, nastaju i pokreti (*Pro life* i *Pro choice*). U kontekstu eutanazije, može se govoriti o dva tabora koji zagovaraju različite stavove. S obzirom na navedeno, provedeno je istraživanje s ciljem ispitivanja stavova građana Republike Hrvatske o smrtnoj kazni, pobačaju i eutanaziji. Najveće je odobravanje prisutno kod ideje pobačaja, zatim eutanazije, dok je smrtna kazna dobila najmanju podršku. Ispitivale su se i povezanosti dobi, spola, religioznosti te

političkog opredjeljenja s odobravanjem. Iz rezultata autor zaključuje da u Hrvatskoj ne postoji jedinstven stav o trima načinima prekidanja života, ali i da

»... hrvatsko društvo slijedi svjetske 'liberalne' trendove i kad je vrednota života kod ovakvih praksi u pitanju, no i dalje joj se pristupa s priličnom dozom opreza i s izraženim obilježjima tradicionalne moralne prosudbe svakog od ovih pitanja.« (Str. 305.)

S obzirom na povećani broj istraživanja koja ispituju stavove o pobačaju i eutanaziji, izrazito zanimljiv dio ovog članka prikaz je rezultata koji se tiču pitanja smrtno kazne. O njoj se u hrvatskom društvu previše ne govori upravo zbog toga što je 1990. godine Ustavom ukinuta. Stoga ovo istraživanje predstavlja doprinos poticanju rasprave o pitanjima koja se našeg društva direktno ne tiču, ali se tiču rasprave o moralnim dilemama koje se odnose na ljudsko djelovanje općenito, na vrijednost ljudskog života i ljudsko dostojanstvo koje je danas na mnoge načine ugroženo.

U prilogu »Kroz tajno ogledalo ili o smrti u tradicionalnome, modernom i postmodernom društvu« Ivana Brstilo i Damir Mravunac bave se raščlambom triju pogleda na smrt kroz različita društvena razdoblja. Kroz konstruktivističku perspektivu sagledavaju smrt kao društveni konstrukt, što bi značilo da je značenje i smisao smrti bilo mijenjano ovisno o odrednicama koje su vladale u određenom razdoblju. Kroz teorije i perspektive raznih autora približavaju čitateljima govor o smrti iz sociološkog aspekta. Kod govora o smrti u tradicionalnom društvu religija i zajednica daju temeljni smisao smrti, dok u modernom društvu svećenikovu ulogu preuzima liječnik.

»Dok tradicionalna smrt funkcionira kao tajna kojoj smisao daju religija i zajednica, moderna smrt se sekvestira ili odvaja od javnosti u specijalne institucije poput bolnica. (...) Postmoderna je obilježena personalizacijom smrti i umiranja koje se nastoji što više kontrolirati pod izgovorom autentičnog sebstva.« (Str. 325.)

Smrt postaje tabu tema i poriče se (iako se navodi nekoliko autora koji tako ne misle). Postmoderno shvaćanje smrti obilježeno je individualizmom, osobnim odabirom načina umiranja. U tom kontekstu, autori naglašavaju hospicijski pokret i početke palijativne medicine.

Treći i zadnji prilog Suzane Vuletić, Željka Rakošeca, Štefice Mikšić i Brankice Jurančić »Duhovna skrb umirućih i ožalošćenih u sklopu palijativne medicine« ističe kako je važna značajka palijativne skrbi upravo holiistički pristup pacijentu, ali i njegovim bližnjima. U to se svrstava i duhovna skrb, odnosno zadovoljavanje duhovnih potreba bolesnika i ožalošćenih. Zanimljivi su rezultati pojedinih istraživanja o utjecaju duhovnosti i religio-

znosti na doživljavanje boli i patnje. U palijativnoj medicini veliku važnost uživa duhovna skrb. Praktični dio članka donosi nekoliko paketa smjernica i alata (već objavljenih) za vođenje duhovnog razgovora, za procjenu religioznosti i pacijentove duhovnosti. Bolnički pastoral i značenja sakramenata (bolesničko pomazanje, ispovijed, euharistija, misa za dušnica) sastavni su dio procesa palijativne skrbi jer znatno pomažu u vjerničkom osmišljavanju ljudske patnje, boli i smrtnosti. O tome svjedoče biblijski temelji kršćanskih poimanja smrti i eshatološkog pouzdanja kršćanskog uskrsnuća. Stožerna misao ovog priloga stoga glasi:

»Duhovnost se ispunjava u različitim aspektima: prihvaćanju i pripremljenosti za smrt, značenju životnih okolnosti, procjeni života, dovršenju životne priče, ostvarenju smisla te integraciji umiranja i smrti u životnu cjelinu.« (Str. 348.)

U kategoriji *Smrt u medijima*, prilog Marije Gačić pod naslovom »Smrt na Facebooku: kulturoantropološki pristup proučavanju smrti« na zanimljiv se način bavi kompleksom osmrtnica, novinskim (obavijest o smrti, posljednji pozdrav, sjećanja, zahvale itd.) i onima javno izvještenim u lokalnim zajednicama (tzv. parte). Promatra obavješćivanje javnosti o nečijoj smrti kao sredstvo komunikacije. Slijedom toga znakovit je fenomen Facebook grupa posvećenih pokojnicima gdje oni koji su ga poznavali pišu svoja sjećanja, poruke, zajedničke pjesme, osjećaje i sl. Facebook na taj način postaje mjesto izricanja posljednjeg pozdrava. Kako je istaknuto kod drugih autora, Gačić primjećuje da ljudi sve manje i manje imaju iskustvo smrti bivanjem uz umirućeg jer se smrt iz kućne postelje preselila u bolnice i druge ustanove. Može se govoriti o paradoksu smrti jer je istovremeno postala tabu tema – jer se događa negdje iza zavjese – ali budi potrebu kod ljudi da o njoj obavijeste na frekventnim javnim mjestima.

Idući je prilog Lovorke Magaš Bilandžić pod naslovom »Ceremonija sprovoda u hrvatskoj reportažnoj fotografiji i tiskanim medijima između dva svjetska rata«. Autorica na zanimljiv način opisuje početke fotografskog bilježenja sprovoda i ispraćaja, ali isto tako i objavljivanje tih fotografija u raznim novinama i časopisima. Na početku se to odnosilo samo na smrti poznatih javnih osoba. Članak obiluje primjerima novinskih stranica s takvim fotografijama. Naglasak je ponajviše na časopisu *Svijet*. Spominju se pojedini snimatelji, kao i kratki opisi izvještavanja o pojedinim sprovodima. Podrobnije je opisan sprovod Stjepana Radića koji se smatrao najvećim u dotadašnjoj povijesti. Ovaj vrijedan, sistematski i zanimljiv rad predstavlja povijesni prikaz razvoja fotografije sprovoda u Hrvatskoj i posebnog je značaja za one koji

se bave fotografijom. A za povijesni pogled vrijedi znati da:

»... smrt zaslužnih pojedinaca detaljno se fotografski bilježila i percipirala kao značajan politički i društveni događaj, ali i sredstvo komemoracije i izražavanja posljednjeg pozdrava osobama koje su zadužile povijest hrvatske umjetnosti, kulture, znanosti ili u politički osjetljivom trenutku imale istaknutu ulogu u borbi za prava hrvatskog naroda i afirmaciju nacionalnih interesa.« (Str. 411.)

Završni prilog priredile su Mateja Plenković i Vanesa Varga, pod naslovom »Virtualna groblja kao čuvari sjećanja na umrle«. Konstatirajući promjenu promatranja smrti koja proizlazi iz raznih povijesno-kronoloških, ali i kulturnih promjena u društvu, autorice navode da se mijenja i način tugovanja i žalovanja za pokojnikom. Pojavom virtualnih groblja, ožalošćeni mogu u virtualnom prostoru, na internetu, otvoriti »profil« pokojnika koji simulira fizičko i tradicionalno groblje. Mogu se ostavljati poruke, cvijeće, paliti svijeće itd. Autorice navode primjere virtualnih groblja, njihovih obilježja s usporedbom s tradicionalnim grobljima. Takva groblja mogu biti samo produžetak stvarnih groblja jer »svi rituali koje vezujemo uz smrt i dalje se izvode u stvarnosti te proizlaze iz odnosa prema fizičkom tijelu koje nestaje i propada« (str. 423). Ovaj je prilog posebno zanimljiv i znakovit jer osvjetljava nešto što je relativno novo na našim prostorima, o čemu se nije previše pisalo.

Jedini prilog koji spada u područje *Smrt u arhitekturi* djelo je Dragana Damjanovića pod naslovom »Arhitektura zagrebačkog središnjeg groblja Mirogoja, između Italije i srednje Europe«. Autor donosi povijesni pregled razvoja ideje o gradnji zagrebačkog multikonfessionalnog groblja. Opisuje uređenja groblja u 19. stoljeću na području Europe. Zanimljivi su planovi Ruperta Melkusa za izgradnju arkada, ali i cijelog groblja, a te je planove pri izradi novog projekta kasnije koristio glasoviti arhitekt Hermann Bollé. Treba ustanoviti da se Mirogoj gradio dugo, od 1879. do 1930-ih. Ovaj prilog predstavlja kvalitetan povijesni pregled i značaj Mirogoja.

Područje *Društvo i smrt* donosi 8 značajnih priloga. U prilogu pod naslovom »Pravna povijest pogrebničke djelatnosti u neovisnoj Hrvatskoj«, Vesna Kovač iznosi pravne i zakonske okvire koji vrijede za područje pogrebničke djelatnosti. Razni pogrebni običaji te problematike s kojima se susretala pogrebnička djelatnost prije donošenja zakona o istoj značajni su sadržaji priloga. Donošenjem zakona uveden je potreban red i temeljno ustrojstvo u pogrebničku profesiju. Time je počela i provedba ispita za zanimanje pogrebnika, što znatno utječe na načela »dužnog pijeteta i

poštovanja prema umrloj osobi i ožalošćenoj obitelji« (str. 471).

Prilog Vine Mihaljevića i Stipe Tadića pod naslovom »Smisao smrti i umiranja. Religiozno iskustvo hrvatskih branitelja« ističe glavne čimbenike koji su obilježili religiozno iskustvo hrvatskih branitelja. Temeljni su osjećaji samoća, šutnja, tišina, slušanje, molitva, susret, suočavanje sa smrću. Premda nemaju teološko iskustvo Boga kao mnogi mislioci (čije promišljanje autori temeljito obrađuju), uranjanje u molitvu kao egzistencijsko i zbiljsko predanje Bogu bilo je moćno sredstvo za prevladavanje tjeskobe i nemira. Za hrvatske branitelje religiozno iskustvo zapravo je posredno i transcendentalno iskustvo koje uključuje izravno sučeljavanje sa smrću, a to pogađa samu bit njihovog postojanja. Prihvaćanje smrti bilo je stvar unutarnje slobode i predanja u Božje ruke.

U zanimljivom prilogu pod naslovom »Zlo(čin) smrti. Sudbina zajednice zahvaćene epidemijom u Camusovu romanu *Kuga*« Marija Selak otvara pitanje može li smrt iz okvira osobnog, pojedinačnog dobiti društveni značaj. Egzistencijski događaj koji zaoštava to pitanje primjer je epidemije kuge koja, s jedne strane, donosi nezasluženu smrt, a s druge strane, očituje metafizičku dimenziju smrti utoliko ukoliko suočava s iskustvom zla. Rad prikazuje način na koji se mijenja odnos pojedinca i zajednice pred prijetećom blizinom smrti te pokušava odgovoriti na pitanje može li se iskustvo smrti doživjeti kao zajedničko. Po autoričinu mišljenju,

»... smrt je Camusu kao udžbenik – ona je sredstvo koje nas uči ispravnom življenju, a događanje 'elementarnog zla' (kuge) ono je što čovjeku omogućuje da porazi zlo žrtvovanjem za zajednicu.« (Str. 498.)

Prilog ima aktualnu i proročku dimenziju u vremenu kada se svijet bori s pandemijom COVID-19.

Nadalje, Prilog »Pisma osuđenih. Oproštajna pisma osuđenika na smrt«, Jurja Kolarića, ističe kako se čovjek

»... bio on vjernik ili nevjernik, pred pojavom smrti osjeća duboko taknut u svojoj egzistenciji smatrajući da kao biće ne nestaje, nego ostaje i nadalje trajno i vječno živjeti i u sjećanjima i u uspomenama svojih najdražih.« (Str. 502.)

U članku, autor iz knjige *Pisma strijeljanih* izdvaja i analizira sedam pisama osoba osuđenih na strijeljanje (II. svjetski rat – francuski komunisti). Ta pisma odišu kršćanskom nadom u vječni život, a osuđenici se u posljednjim trenucima života obraćaju majkama, suprugama, djeci itd. Ovaj izrazito zanimljiv prikaz pokazuje duhovno iskustvo u kojem, u zadnjim satima ili danima prije smrti nekih kršćana vlada mir, smirenost i usmjerenost u

nadu u Vječni život, a to daje snagu za hrabro prihvaćanje neizbježne sudbine.

U prilogu pod naslovom »Društvo i profit od smrti«, Renato Matić ponajprije generalno u društvenom smislu analizira moralno poduzetništvo. Analizirajući ulogu političkih i društvenih aktera za opće dobro, autor obrađuje bit poduzetništva i potrebne vještine za njegovo uspješno ostvarenje. Iz toga proizlazi moć i ugled kojim se nameću određene društvene norme. Nerijetko se pokreće i moralna panika, proizvodi strah kao oblik političke manipulacije. U vidu moralnog poduzetništva i te manipulacije prevladava govor o žrtvama i neprijatelju. Potiče se svijest i budnost u prepoznavanju prijatni, ali i govor o određenim podnesenim žrtvama kako one ne bi bile uzaludne. To uključuje i imenovanje dežurnog neprijatelja koji je odgovoran za te žrtve, a aktualni politički sustav stvara iluziju o njihovoj zaštitničkoj ulozi prema narodu. Po mišljenju autora

»... moralno poduzetništvo koje se realizira putem otvorenog oblika profita od smrti može se definirati izgradnjom političke karijere onih društvenih aktera koji stradanje i smrt drugih koriste iz perspektive društvenih opunomoćenika za ocjenu šire društvene vrijednosti nečijeg života.« (Str. 524.)

Autor posebno raskrinkava četiri političko-profterska pristupa u stradanju i smrti drugih: sućutni/brižni, političko-birokratski, sudački te izravno zločinački. Zanimljiv je način analize moralnog poduzetništva koje je izrazito primjenjivo na hrvatski društveni i politički kontekst s obzirom na povijesne događaje kojima je Hrvatska obilježena.

Dražen Živić, Ivo Turk i Nikola Šimunić u prilogu »Promjene u dobnom sastavu stanovništva Hrvatske kao indikator demografskog starenja« smatraju kako je starenje stanovništva – kao jedan od uzroka smrtnosti – tema koja se tiče ponajviše zemalja zapadnog svijeta pa tako i Hrvatske. Autori su istraživali faktore hrvatskog stanovništva od 1953. godine do 2011. godine. Iako je starenje stanovništva postalo česta tema u medijima zadnjih desetak godina, starenje hrvatskog stanovništva započelo je još 1960-ih. Od 1954. do 1990. bilježen je prirodni prirast, dok je od 1990. počelo razdoblje prirodnog pada (na što je uvelike utjecalo i ratno razdoblje). Uz porast udjela starog stanovništva u populaciji, raste i prosječna starost koja je 2011. bila 41,7 godina, što pokazuje manjak mladog stanovništva. Prostorni pak aspekt demografskog starenja pokazuje da je indeks starenja najveći u Ličko-senjskoj županiji, a najmanji u Međimurskoj.

U prilogu pod naslovom »Posljednji građanski pozdrav: smrt i pogrebni rituali u Zagrebu u drugoj polovici XIX. stoljeća«, Moni-

ca Priante razmatra tezu da su danas smrt i umiranje tabu teme, dok se može vidjeti da je u društvu kroz povijest ona bila vidljiva i prisutna. Zbog toga autorica želi proučavati rituale i vrijednosti vezane uz smrt, počevši od polovice 19. stoljeća, pa do početka 20. stoljeća. Dok, s jedne strane, vlada kontinuitet zbog činjenice da se određeni rituali i prakse provode i danas, dotle, s druge strane, nastupaju različitosti u pogledu na smrt, ali i na neke rituale. Kod načina objavljivanja obavijesti o smrti, prakse su u tiskanju osmrtnica, u njihovom postavljanju na javna mjesta te u objavi u novinama. Zanimljivi su detalji koje autorica donosi o koroti i pogrebu, kao i ponašanju (i odijevanju) u vrijeme žalosti. Opisi pogreba, čuvanje tijela, tj. balzamiranje, fotografiranje pokojnika, ekshumacija kao pogrebni rituali elita i važnih osoba u društvu itd. neke su od informacija koje čine prilog bogatim i koje pokazuju da su sprovodi od uvijek bili važni društveni događaji. S obzirom na kompleksnost istraživanja te tematike, ovaj je prilog posebno vrijedan jer je u nj uloženo puno truda, a slikovni prikazi uspješno nadopunjuju sadržaj teksta.

Posljednji prilog zbornika, naslovljen »Društveno značenje smrti. Socijalna smrt za života i socijalni život nakon fizičke smrti«, urednika zbornika Ivana Markešića na zanimljiv se i rijedak način bavi tipovima i aspektima smrti. Autor naglašava kulturalnu određenost ophođenja sa smrću, što se vidi iz različitih pristupa različitih kultura. Kroz koncept *Homo triplex*, govori o tri identitetske sastavnice pojedinca: tijelo, osobni i socijalni identitet. Glavna okosnica članka tiče se socijalnog identiteta čovjeka, njegova nestajanja i umiranja. Kroz taj se identitet očituju određeni ljudski uspjesi, status, vlasništva koje smrt pretvara u socijalni pad, gubitak uloga i marginalizaciju te naposljetku u socijalno umiranje. Takvo se socijalno umiranje može dogoditi čak i prije same smrti pojedinca jer neke osobe mogu zbog pojedinih događaja socijalno umrijeti i prije biološke smrti, dok će neki koji su biološki mrtvi biti socijalno živi. Iz određenih političko-društvenih razloga, često se puta društvo suočava s manipulacijom socijalnom smrću kroz uklanjanje, razbijanje, rušenje spomenika s ciljem nestajanja osoba iz kolektivne memorije.

Zbornik je opsežan i zaista bogat sadržajem upravo zbog svoje interdisciplinarnosti u pristupu tematici. Njegova kvalitativna raznolikost kroz priloge nije znak površnosti i neznanstvenosti, već specifičnosti obrađenog područja. Nespretnost u svrstavanju nekih priloga u razna područja zasigurno više svjedoči o intelektualnoj širini autora, nego o nekoj metodološkoj nedosljednosti. Na jednom je mjestu prikazano nepresušno vrelo o temi

koja zasigurno najviše budi strah i egzistencijalna pitanja. Stoga, valja zaključiti s mislima Edgara Morina koji je ranije objavio djelo naslova jednakog naslovu ovoga zbornika:

»Još jedanput recimo da nas put prema smrti treba odvesti dublje u život, kao što nas put života treba odvesti dublje u smrt.« (Edgar Morin, *Čovjek i smrt*, prevela Branka Paunović, Scarabeus-naklada, Zagreb 2005., str. 19.)

Odilon-Gbènoukpo Singbo

Janko Mrevlje Lozar

Nietzsche kroz nihilizam

Naklada Breza, Znanstvena
založba Filozofske fakultete,
Zagreb, Ljubljana 2017.,
preveo Mario Kopic

Knjiga Janka M. Lozara nastojanje je propitivanja važnosti Nietzscheove filozofske ostavštine kroz razumijevanje nihilizma. Kontekstualno se, zbog shvaćanja nihilizma, govori o vrednovanju Nietzscheove filozofije. U tom se smislu zadaća dijeli na dva pola: treba li vrednovati Nietzscheovu filozofsku misao kao onu u kojoj se na najizvršnji način izražava nihilistička misao ili u Nietzschea postoji struja razmišljanja koja prevladava nihilistički lajtmotiv? Da bi se postigla svrha i dalo vrednovanje, knjiga je podijeljena na tri tematske cjeline: 1. Nietzscheov nihilizam; 2. Heideggerov nihilizam; 3. Natrag k Zaratustri.

U prvom dijelu knjige, naslova »Nietzscheov nihilizam«, riječ vodilju preuzima teorija američkog filozofa Michaela Allana Gillespieja, o čija se leđa upire Lozar pri tumačenju nihilizma, pojma bitnog za ovu studiju. Nihilizam je okosnica svake interpretacije Nietzscheove misli te čini nezaobilazni temelj od kojega se mora poći, a Lozar odlučuje kostur knjige sagraditi na dobrome temelju – tumačenju »nihilizma« prije Nietzschea.

Prvo je potpoglavlje naslovljeno »Descartesovo moderno doba«.

»Ponad cjelokupne scene uzdiže se snažan lik Heraklita, koji poput Atlasa drži nebeski svod i izgovara sudbonosne riječi: ethos anthropoi daimon. Samo zato što se nominalistički Bog ne uzdaje više u univerzalije i čudoredni poredak svijeta stvorenja,